

BAB VII

KESIMPULAN

"Once the sharp financial reaction occurs, institutional deficiencies will be evident. Thus, after a crisis it will always be possible to construct plausible arguments-by emphasizing the triggering events or institutional flaws-that accidents, mistakes, or easily corrected shortcomings were responsible for the disaster."

Hyman P Minsky, 1972, *The Economics of Disaster*

Setelah tempoh perang dunia kedua berlaku, Minsky selalu bertanya, apakah 'Ia' dapat berlaku lagi? Yang beliau maksudkan dengan 'Ia' adalah krisis kewangan, seperti yang berlaku dalam depresi ekonomi di Amerika Syarikat pada 1930'an. Berdasarkan hal ini, Minsky mengembangkan hipotesa, bahawa krisis kewangan, seperti yang dapat menjurus kearah kejatuhan dan kemelesetan ekonomi, ialah bahagian semulajadi daripada ekonomi kapitalis yang kita nikmati saat ini dan merupakan suatu proses yang bersifat dalaman (*endogenous*). Ini merupakan hasil daripada interaksi gelagat dan tingkah-laku aktor-aktor ekonomi, yang selalu berusaha memaksimal hasil atau keuntungan yang diperolehinya (*profit maximizer*), ternyata akan menjurus kepada '*incoherent behaviour*' yang akan menyebabkan kadar keseimbangan didalam sistem ekonomi sebagai tak stabil.

Pertanyaan besar dalam awal kertas kerja ini, ialah, apakah 'Ia' telah berlaku di Indonesia? Untuk itu beberapa petunjuk, perkembangan ekonomi, khasnya sistem

keuangan, terutama dalam masa sebelum krisis terjadi telah dilihat dan dianalisa oleh penulis. Temuan kertas kerja ini, sebagaimana dapatan kajian Kregel serta juga Arestis dan Glickman mengenai hal tersebut di Asia, bahawa sememangnya 'la', telah terjadi di Indonesia dan boleh dijelaskan mengikut hipotesa dan hujah Minsky mengenai kerapuhan dan ketak-stabilan kewangan.

Perjalanan ekonomi Indonesia sebelum krisis telah diwarnai oleh dasar keterbukaan sistem kewangan, yang meletakkan asas pertumbuhan ekonomi melalui peranan yang dimainkan oleh swasta, menggantikan peranan oleh pemerintah. Semua petunjuk-petunjuk perbankan, pasar modal, pelaburan asing dan dalam negeri dan pasar wang menggambarkan bagaimana pertumbuhan ekonomi telah berubah menjadi suatu kegairahan, dimana peserta pasar telah yakin bahawa suatu 'era' baru telah tiba. Akan tetapi, seperti yang diperkirakan oleh Minsky, dalam sekejap sahaja, kegairahan dalam berubah menjadi suatu keraguan dan kepanikan kewangan yang akhirnya berubah menjadi krisis dan kejatuhan ekonomi. Ciri-ciri ketak-stabilan kewangan yang nampak dalam kes Indonesia ialah seperti dapat dilihat dalam kerapuhan sistem perbankan nasional, jumlah dan struktur hutang luar negeri, struktur kewangan syarikat, wujudnya risiko perubahan nilai tukar mata wang asing dan beberapa petunjuk kerapuhan lain.

Diluar faktor-faktor yang bersifat dalaman tersebut, faktor-faktor regional, atau yang dikenal sebagai '*contagion effect*' juga berperan penting menjadi pencetus (*trigger*) terhadap hal ini. Akan tetapi, pengurusan krisis yang buruk, tidak konsistennya Presiden Soeharto dan campuran dengan krisis sosial dan politik telah mengubah krisis kewangan menjadi suatu kejatuhan dan kemelesetan ekonomi seperti yang telah dihadapi Indonesia. Empat kali pergantian presiden mungkin sudah cukup untuk menggambarkan bagaimana ketak-stabilan politik telah berlangsung.

Diluar faktor tersebut, kebijakan ekonomi yang mengikuti resipi IMF terbukti telah gagal menjana pertumbuhan ekonomi. Dasar fiskal dan kewangan yang ketat justru menimbulkan kesan kebalikan daripada yang diharapkan IMF. Diluar itu, mengikut persamaan Kalecki, dalam keadaan jumlah pelaburan dan kadar penggunaan yang jatuh

secara menjunam, diluarimbangan perdagangan, maka defisit belanjaan seharusnya dapat berfungsi sebagai penstabil perekonomian,. Akan tetapi resipi IMF justru berlawanan dimana defisit belanjaan harus ditekan seminimal mungkin bahkan untuk mencapai surplus. Akibatnya ialah suatu sistem perekonomian yang kehilangan sumber untuk menjaga pertumbuhannya sendiri agar dapat keluar dari kemelesetan.

Secara global, terjadinya krisis kewangan yang semakin kerap dengan kesan yang semakin besar, merupakan suatu masalah dan tantangan paling besar yang dihadapi oleh pakar-pakar ekonomi. Hal ini ialah seperti yang dikatakan oleh Andrew Crockett, ketua daripada Financial Instability Forum, Bank of International Settlement (2002):

"... The stakes are high. If we cannot do a better job of limiting financial instability in the future than we have done in the past, public support for a market based financial sistem could well wane. Pressure for governmental intervention of ill-considered sorts would rise. And if that happened, both providers and users of financial services surely end up losers".

Untuk hal tersebut, mungkin kita perlu untuk memahami sesuatu yang tersirat dalam kenyataan Minsky (1986 disebut dalam Arestis dan Glickman 2002) berikut ini:

"Only an economic critical of capitalism can be a guide to successful policy for capitalism".